

DARIUS KLİBAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Gauta 2008 03 20
Pabaiga. Pradžia „Logos“ Nr. 55

ESĖ KAIP FILOSOFINIO DISKURSO FORMA: M. DE MONTAIGNE VS. F. BACON

The Essay as a Form of Philosophical Discourse:
M. de Montaigne vs. F. Bacon

SUMMARY

Essay writing by Michel de Montaigne (1533-1592) and Francis Bacon (1561-1626) are analysed in this article. The hypothesis raised is that the essay writing by F. Bacon is *formal* whereas that by M. de Montaigne is *informal*. F. Bacon regards the form of the essay as an alternative to the language of the natural sciences. He provides a reader with *Essays or Counsels: Civil and Moral*. The initiator of the personal essay is M. de Montaigne. He creates narrative identity and considers his own “I” as an inseparable part of the *Essay*.

This article deals with the approach of philosophy towards literature following an analysis on the issue of truth making. Certain aspects of stylistics are discussed – applying the principle of irony and the meaning of quotations. The examination reveals how the process occurs while the author creates his/her identity and what conditions are required to consider the essay form as an alternative to philosophical discourse. Additionally this work emphasizes the origin of the essay genre which links artistic and scientific discourse.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama Michelio Eyquemo de Montaigne'io (1533–1592) ir Francis Bacono (1561–1626) eseistika. Iškeliama hipotezė, kad Bacono eseistika yra *formali*, o de Montaigne'io eseistika *neformali*. Baconas traktuoja esė formą kaip gamtamokslinės kalbos alternatyvą ir pateikia skaitytojui *do-rovinio* bei *pilietinio* pobūdžio patarimus. De Montaigne'is yra personalinės esė pradininkas. Jis kuria naratyvią tapatybę, o savąjį „aš“ laiko neatskiriama Esė kūrinio dalimi.

Remiantis tiesos sukūrimo problemos analize, straipsnyje nagrinėjamas filosofijos priartėjimas prie literatūros. Aptariami kai kurie esė stilistikos aspektai – ironijos principo taikymas ir citatų reikšmė. Ti-

RAKTAŽODŽIAI: M. de Montaigne, F. Bacon, esė, forma, tapatybė, pasakojimas, tiesa, ironija, citata.
KEY WORDS: M. de Montaigne, F. Bacon, essay, form, identity, narrative, truth, irony, quotation.

riama, kaip įvyksta autoriaus tapatybės kūrimo procesas ir kokioms sąlygoms esant esė formą galima laikyti filosofinio diskurso alternatyva. Tekste taip pat akcentuojama esė žanro prigimtis, kuri sujungia meninį ir mokslinį diskursą.

M. Montaigne'is, priešingai, nepateikia tokio plano, nes savęs iš/bandydas mintimis įvyksta spontaniškai ir simultaniškai pačiu rašymo veiksmu. Iš anksto suplanuoti intelektualiniai „nuotyčiai“ atima skaitymo malonumą. M. Montaigne'is, net ir aptardamas pykčio fenomeną, kuris buvo Aristotelio, Senekos ir daugelio kitų autorių tyrimo objektas, išlieka nuoseklus, nes kalba pirmuoju asmeniu: „Kai aš supyktu, tai smarkiai, bet kartu trumpai ir asmeniškai, kiek tiktai įstengiu.“²¹ Jei eseistas iš tikrųjų atlieka bandymą, jis ir pats negali žinoti, kur pasisuks jo mintis ir kaip baigsis šis mėginimas. Suprantama, M. Montaigne'is neišvengė nuolatinio grįžimo prie savo teksto, atlikinėjo esė korekcijas, įterpdamas gausybę Antikos autorių citatų, mitų fragmentų, istorinių įvykių interpretacijų.

Daugelis M. Montaigne'io ir F. Bacono parašytų esė teminiu požiūriu yra panašios: jie abu sukūrė esė beveik

identiškais pavadinimais – apie *draugystę, pyktį, tėvus ir vaikus, amžių, mirtį, papročius, ugdymą*. Abu klasikai atkreipia dėmesį į *moralinius* aspektus: jų eseistikoje dominuoja *gėrio, blogio, tingumo, melo, girtuokliavimo, ištikimybės, sąžinės, dorybės* etc. problemos. M. Montaigne'io nuopelnas yra tai, kad jis suteikė esė asmeniškumo ir individualaus subjektyvumo atspalvį, o F. Baconas įvedė faktinį objektyvumą, argumentavimo ir teigimo retoriką. Metodinis šių autorių išsiskyrimas gali būti įvardytas tokiu palyginiu: „Jei Montaigne'io esė parodo, kaip jaučiasi protas nuolatiniais prisitaikymais ieškodamas takelio per labirintą, tai Bacono metodas – tvirtinti takelio egzistavimą, ar ten yra toks, ar ne.“²²

F. Baconas buvo susipažinęs su M. de Montaigne'io *Esė*. Pirmojoje savo esė *Apie tiesą* jis cituoja M. de Montaigne'io išvalgą apie melą²³. Tačiau tai vienintelė M. Montaigne'io citata F. Bacono kūrinyje.

ESEISTINĖS TIESOS SUKŪRIMAS

Esė iš prigimties skatina ne *atrasti* tiesą, bet *dalyvauti* jos paieškų procese. Pasak M. Montaigne'io, „aš pasiūlau nepibrėžtas ir neišgvildentas sąvokas, kaip daro tie, kurie paskelbia abejotinus klausimus mokyklų debatams ne tiesai įrodyti, bet ieškoti jos.“²⁴ Eseistinė tiesa, turint omenyje pragmatinę R. Rorty tiesos sampratą, yra ne *atrandama* (found), bet *sukuriamą, padaroma* (made)²⁵, lygiai kaip „tiesa“ sukuriamą F. Nietzschės

autobiografiniame pasakojime *Ecce homo* ar J. J. Rousseau *Išpažintyje*.

Tiesos problema tampa autonomine literatūros sritimi po to, kai daikto ir idėjos *adaequatio* modifikuoja pats F. Nietzsche, suformuluodamas tiesos kaip „metaforų armijos“ sampratą. Kai filosofinis *tiesos* klausimas pakeičiamas literatūriniu klausimu „kas naujo?“, tai naujumas pirmiausia susiejamas su pragmatiniu žmogaus poreikių tenkinimu.

R. Rorty įsitikinęs, kad „Literatūrinėje kultūroje, kuri formavosi per paskutiniuosius du šimtus metų, klausimas „Ar tai teisinga?“ užleido savo garbingą vietą klausimui „Kas naujo?“²⁶ K. R. Popperis taip pat išryškina mintį apie transformuotą tiesos sampratą: „Mes ieškome ne tik tiesos – mes norime daugiau tiesos ir naujos tiesos. Paprasčiausios tiesos nepakanka; mes ieškome *atsakymų į savo problemas*.“²⁷ Taigi M. de Montaigne'io knyga – savęs pažinimo poreikio tenkinimo istorija. Ši pragmatinė tiesos idėja suponuoja mintį, kad Vakarų intelektualas pagrįstai priima *knygas* ir visa tai, kas parašyta, tiesiog kaip bandymus patenkinti žmogiškuosius poreikius – smalsumą, naujumą, autoriaus galios įtvirtinimą etc.

Akivaizdu, kad M. Montaigne'is siekia praktinių ir pragmatinių tikslų. Jis norėtų tobuliau pažinti daiktus ir reiškinius, tačiau gerai žino, kaip brangiai kainuoja žinios ir dėl to nenori jų pirkti tokia kaina. *Esė* autorius siekia nugyventi likusį gyvenimą ramiai, o ne atkakliai dirbdamas: „Aš nebenoriu laužyti galvos dėl nieko, netgi dėl mokslo, nepaisant jo teikiamos reikšmės. Aš neieškau knygoje jokio kito malonumo, išskyrus protingą užsiėmimą ir esu užsiėmęs tik vieno mokslo studijomis – savęs pažinimo mokslu, kuris turi išmokyti mane gerai gyventi ir gerai numirti.“²⁸ Šią nuostatą apie *praktinę* savęs pažinimo naudą skelbia ir Blaise'as Pascalis: „Reikia pažinti save: jei tai nepadėtų rasti tiesos, tai padės bent tvarkyti savo gyvenimą, o už tai nieko nėra geriau“ (§ 66)²⁹. Bruno Bergeris pastebi, kad „Montaigne nėra nei filosofas, nei poetas, bet yra tarp abiejų sričių, jis – pirmasis prancūzų „moralistas“, būtent gyvenimo filosofas, t.y. gyvenimo stebėtojas.“³⁰

Esė autorius vienodai vertina gyvus pašnekovus ir antikinių autorių tekstus: „su popieriumi aš kalbuosi lyg su pirmu sutiktu. Svarbiausia, kad būtų kalbama tiesa. Tai svarbiau už viską“³¹, tačiau tiesą jis išsako ne „iki galo“: „aš nevisada kalbu tiesą iki galo, bet tiek, kiek išdrįstu, o su amžiumi aš tampa drąsesnis.“³²

M. Montaigne'is piešia save judesyje, nuolatiniam kitime, įsigilindamas ne į atskirus amžiaus tarpsnius ar taip vadinamus septynmečius. Jis sąmoningai stebi save diena iš dienos, kiekvieną minutę: „Šie mano raštai – ne daugiau negu protokolas, registruojantis visus įmanomus virtine praleičiančius reiškinius ir miglotas, o kartais viena kitai prieštaraujančias fantazijas – pusiau dėl to, kad aš tampa kitoks, pusiau dėl to, kad dalykus suprantu kitomis aplinkybėmis ir iš kitų požiūrio taškų. Todėl kartais aš prieštarauju pats sau, bet tiesai, kaip sakė Demadas, aš neprieštarauju niekada.“³³

Pasak M. Foucaulto, *esė* yra nuolatinis savęs išbandymas mintimis³⁴. Šis procesas negali būti nei teisingas, nei klaidingas, nes tai yra *mėginimas*. M. Montaigne'io supratimu, jo *bandymai* yra ne pažinimo, o tik savo paties prigimtinių gabumų išmėginimas, todėl niekas negali apkaltinti autoriaus nemokšišku: „to, ką aš kalbu, neatsakau net prieš save, tuo labiau prieš kitus“³⁵. F. Baco no eseistikoje galima aptikti pretenzijų į objektyvią pozityvistinę tiesą, o M. de Montaigne'io *esė* forma įtvirtina asmeninę tiesą. Pasakojimo tikrumas ir teisingumas šiam autoriui visuomet prieš akis, nes apie save patį sukurta tiesa yra „(...) pati nuoširdžiausia ir pilniausia, kokia tik gali būti“³⁶.

AŠ IR KITAS

Esminis M. Montaigne'io tyrimo tikslas – ne išorinis pasaulis, bet savo identiteto ir subjektyvumo analizė. Jo eseistikos neformalumas pasireiškia tuo, kad prioritetu ir naratyvo pagrindu autorius laiko save patį, o kūrinį – neatsiejama savo gyvenimo dalimi. M. Montaigne'io eseistika pagrįsta nuodugnia tapatybės savirefleksija, kuri remiasi introspekcija (savistaba), savianalize, autocharakteristika. Daugelyje *Esė* vietų primygtinai išryškinamas objekto ir tyrinėtojo, kūrėjo ir kūrinio neatsiejamumas:

- „kiekvienas žvelgia priešais save, o aš žvelgiu į save, aš neturiu jokių reikalų, išskyrus save; aš nuolatos stebiu save, kritiškai vertinu, ragauju save“³⁷
- „niekuo aš taip nesidomiu ir nieko taip nestudijuojau, kaip save patį. Aš – mano metafizika ir mano fizika. Man svarbiau gerai pažinti save, o ne Ciceroną“³⁸
- „aš nemačiau pasaulyje akivaizdesnės pabaisos ir stebuklo už save patį. (...) bet kuo aš labiau priprantu prie savęs ir geriau pažįstu save, tuo labiau mano išsigimimas stebina mane ir aš mažiau suprantu save“³⁹
- „kiekvienas atpažins mane mano knygoje ir mano knygą manyje“⁴⁰
- „(...) aš pirmasis pasakoju apie visą savo esmę kaip apie Micheli de Montaigne'į, o ne kaip apie filologą, poetą ar teisininką. Jeigu žmonėms nepatinka, kad aš pernelyg daug kalbu apie save, tai man nepatinka, kad jie galvoja ne tik apie save“⁴¹
- „vaizduodamas save kitiems, pavaizdavau savo vidinį „aš“ ryškesnėmis spalvomis už tikrąsias. Ne tiek aš su-

kūriau savo knygą, kiek mano knyga sukūrė mane – knyga yra tos pačios prigimties kaip jos autorius, susijusi su manimi pačiu, neatskiriama mano gyvenimo dalis; nesusijusi su kažkuo trečiuoju, šalutiniu tikslu, kaip visos kitos knygos“⁴²

- „čia mes einame lygiai koja kojon – mano knyga ir aš. Kitais atvejais galima girti arba, priešingai, peikti darbą nepriklausomai nuo darbininko; o čia ne – kas paliečia vieną, paliečia ir kitą“⁴³
- „(...) niekada nė vienas žmogus, pažįstantis ir suprantantis savo objektą, negvildeno jo išsamiau, negu aš – savąjį ir šia prasme aš pats mokyčiausias žmogus iš visų, gyvenančių pasaulyje; antra, niekada niekas neįsiskverbė į savo temą taip giliai, niekas taip išsamiai ir kruopščiai netyrinėjo visų jos detalių ir tarp jų egzistuojančių sąsajų ir niekas nepasiekė pilnesnio ir labiau išbaigto tikslo, kurį išsikėliau sau dirbdamas“⁴⁴

M. de Montaigne'is dažnai akcentuoja, kad yra avangarde ir pats pirmasis (*moy le premier*) atlieka „pažink save“ (*γνώθι σεαυτόν*) imperatyvo užduotį. Analogiškai samprotavo ir J. J. Rousseau autobiografinėje *Išpažintyje*: „aš imuosi dalyko, kurio niekas iki šiol nesiėmė ir kuris niekad nesulauks pasekėjų.“⁴⁵ Vis dėlto autobiografinis pasakojimas populiarėja internetinių dienoraščių (blog'ų) pavidalu ir sulaukia daugybės pasekėjų.

Blaise'as Pascalis (1623–1662) išsako aštrią kritiką, nukreiptą prieš M. de Montaigne'io atidumą savianalizei. Jis

teigia, kad M. de Montaigne'is, nepaisant visų jo privalumų, „išpučia mažmožius ir per daug kalba apie save“⁴⁶. „Mažmožis“, „smulkmena“ yra būtina eseistinio stiliaus detalė, nes autorius sąmoningai atlieka subtilią archeologinę „aš“ ekspediciją, fiksuodamas daugybę prieštarų „aš“ niuansų ir aspektų. Tai sudaro klaidingą prielaidą, kad eseistas užsiima tik narcizišku savęs eksploatavimu ir eksponavimu. Iš tikrųjų eseistinė M. Montaigne'io tapatybė konstruojama palyginimo principu: *aš* nuolatos supriešinamas su *kitu* (*l'autre*): „kiti kuria žmogų, o aš tik pasakoju apie jį“⁴⁷. Tokiu principu daugelyje *Esė* vietų M. Montaigne'is iš pradžių aptaria kitų elgesį, prioritetus, nuostatas ir tik po to pabrėžia savąją poziciją.

B. Pascalis kaltina M. Montaigne'io eseistiką vertės neturinčiu paviršutiniškumu, frivolišku⁴⁸, nemokišku (Š 63). Jį piktina eseistinis skepticizmas ir dievobaimingumo atmetimas, išskirtinė koncentracija į savo asmenį, diskursyvaus autoportretavimo procesas – „kvailas sumanymas piešti save!“ (Š 62). Eseistinis metodas verčia autorių nagrinėti problemą iš visų įmanomų perspektyvų, o tai sudaro padrikumo išpūdį: „jis gerai jautė teisingo metodo stoką, kad vengė jo šokinėdamas nuo vieno dalyko prie kito, kad stengėsi būti madingas“ (Š 62). M. Montaigne'is pabrėžia, kad jo taimas introspektyvus ir dalinai retrospektyvus savęs piešimo projektas įgyja vertę stebint save ne dirbtinai išpuošta, bet kasdienėje aplinkoje su visais trūkumais ir maksimaliai natūralų – nežinančių, abejojančių, klystančių – apie tai užsimeinama 1580 metais *Esė* skaitytojui skirtoje įžangoje. Taigi „aš“ analizė nėra nei

lengvabūdiška, nei bergždžia: „šis kruopštus savęs tyrimas gali suteikti mums ryškų pavyzdį, kaip ieškoti ir galbūt rasti skirtumą bei ryšį tarp *Aš* ir *Kitas*. Šiuo pavyzdžiu mes turime mėgautis ir jį puoselėti kur kas labiau už beprasmes filosofų bendrybes, kuriomis paprastai esame vaišinami“⁴⁹.

M. de Montaigne'is tyrinėja save kaip pagrindinę problemą, o kiti žmonės – ne, nes jie domisi įvairiais objektais, kitų nuomonėmis, tik ne pačiais savimi: „Aš rūpinuosi ne tiek tuo, koks aš atrodau kitiems, kiek tuo, koks aš esu pats savaime.“⁵⁰ M. de Montaigne'is siekia pažinti kitus tiek, kiek jam reikalinga savianalizei. Kitų pažinimas suteikia aiškesnį savivaizdį. Atkreipdamas dėmesį į *kitą*, jis teigia, kad bendravimo su kitais žmonėmis mokykloje nuolat susidurdavau su viena įprastine yda: „užuoat pasistengus pažinti kitus, mes plušame dėl to, kaip išstatyti save parody, ir mūsų rūpesčiai greičiau nukreipti į tai, kaip neleisti užsigulėti savo prekei, užuoat išigijus sau naują.“⁵¹

Kalbėdamas apie draugystę M. de Montaigne'is pateikia ne abstrakčią šio fenomeno analizę, bet akcentuoja asmeninį santykį su savo bičiuliu Étienne de La Boétie (1530–1563), kurio sonetų rinkinį M. de Montaigne'is yra sudaręs ir išleidęs. Guisseno grafienei de Grammont dedikuoti dvidešimt devyni de La Boétie sonetai kai kuriuose *Esė* leidimuose sudaro atskirą pirmosios knygos 29-ąją skyrių. Kaip žinoma, Platono dialogo *Puota* pirmojoje kalboje apie Erotą Faidras išsako tiksliai teorinę galimybę sudaryti mylinčių vyrų kariuomenę, o septintojoje kalboje Alkibiadas pasakoja *realų* įvykį, kaip mūšyje jį patį su vi-

sais ginklais išgelbėjo mylimas Sokratas, taip ir M. de Montaigne'is, prasitaręs, jog „draugystė neturi jokių kitų sumetimų ar išskaičiavimų, tiktai save pačią“, po kelių pastraipų pakartoja tą pačią mintį individualiu stiliumi: „*mudviejų draugystė* (išskirta – D. K.) neturėjo jokių kitų sumetimų, tik save pačią.“⁵² Draugystės klausimas dar kartą įrodo F. Bacono esė stiliaus sistemiškumą ir anali-

tiškumą. Jis nekalba apie savo paties asmeninius draugystės išgyvenimus, tik vardija „draugystės vaisius“, pateikdamas nuoseklią jų analizę: „Po šių kilnių draugystės vaisių (prieraišaus sutarimo ir nuomonės palaikymo) seka paskutinis vaisius, kuris lyg granatas pilnas daugybės sėklų, aš turiu omeny pagalbą ir dalyvavimą visuose žygiuose ir įvykiuose“⁵³.

MANO MIRTIS

Eseistas svarsto daugybę temų, tačiau dažniausiai viena ar kita forma iškyla pagrindinė – mirties tema. Pirmosios M. de Montaigne'io *Esė* knygos 20 skyrius pavadintas sekant Cicerono mintimi „Apie tai, kad filosofuoti, reiškia, mokytis mirti.“ Pasak M. de Montaigne'io, savo gyvenimo suvokimas apima netvaraus „aš“ ir savo mirties suvokimą, daugelis žmonių zuja pirmyn ir atgal ar trypčioja vienoje vietoje, bet apie mirtį nepagalvoja: „Mąstyti apie mirtį – reiškia, mąstyti apie laisvę. Kas išmoko mirti, tas atprato būti vergas.“⁵⁴ Gyvenimo baigtinumo klausimu M. de Montaigne'is vėl susilaukia Blaise'o Pascali kritikos dėl pamaldumo stokos ir savo pagoniško požiūrio į mirtį: „Kai kuriomis gyvenimo aplinkybėmis galima pateisinti jo apylaisvį ir apygašlį mąstymą, bet negalima pateisinti jo perdėm pagoniško požiūrio į mirtį, nes reikia visiškai atmesti bet kokį pamaldumą, jei net mirti nenorima krikščioniškai. O visoje savo knygoje jis mąsto vien apie lengvą ir patogią mirtį.“⁵⁵

Kaip esminę žmogaus savybę M. de Montaigne'is išskiria veiklumą, todėl pats norėtų, kad mirtis užklyptų jį vei-

kiantį ir atliekantį pareigas, „kad mirtis užklyptų mane sodinantį kopūstus, tačiau aš norėčiau išlaikyti visišką abejingumą ir jai, ir tuo labiau savo ne iki galo įdirbtam daržui“⁵⁶. Abejingumas mirties atžvilgiu prieštarauja kai kurioms kitoms mintims. M. de Montaigne'is prisipažįsta, kad jam visuomet atrodo, kad iki mirties atėjimo jis gali nespėti atlikti užduoties, kuriai baigti pakaktų vienos valandos, o kartais užrašuose pažymi, kaip su jo daiktai turėtų būti pasielgta po jo mirties.

Pasak autoriaus, mirtis mūšio lauke atrodo mažiau baisi, negu namuose, kadangi gąsdina ne pati mirtis, o su ja susijusios aplinkybės ir artimųjų reakcijos (šis klausimas taip pat svarstomas Ph. Ariès studijoje-esė *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*). Mąstymas apie mirtį padeda su ja susitaikyti, jos aki-vaizdoje išryškėja autentiškos „aš“ savybės ir nuostatos. R. Rorty savo veikale *Atsitiktinumas, ironija ir solidarumas* remiasi poezija ir cituoja Philipo Arthuro Larkino (1922–1985) eilėraščių *Tebe gyvėnant* (*Continuing to Live*), kuris pagelbs-ti filosofui išreikšti norimą mintį – išryškinti asmenybės *atsitiktinumą*:

Tą vakarą žalią, kai mūsų mirtis prasideda,
 Kas gi tai buvo – sunkiai pamirštama,
 Nuo to karto, kai ji palietė tik vieną žmogų,
 Ir tas žmogus miršta⁵⁷.

R. Rorty primena išiplieskusį ginčą tarp poezijos ir filosofijos, įtampą tarp pastangos sukurti save atpažįstant *atsitiktinumą* ir pastangos siekti universalumo peržengiant *atsitiktinumą*. Filosofai ponietzschininkai siekė suspenduoti filosofiją kaip totalumo mąstymą ir atrasti visišką *atsitiktinumą* individo egzistencijoje. F. Nietzsche, L. Wittgensteinas, M. Heideggeris kuria filosofiją, kuri parodo individualumo bei kontingentiškumo universalumą ir būtinumą. Tuo pačiu atskleidžiamas mirties *atsitiktinumas* ir jos apodiktiškumas individo gyvenime.

Kadangi M. de Montaigne'is atlieka *atsitiktinės žmogiškosios egzistencijos (l'humaine condition)* tyrimą, Erichas Auerbachas įsitikinęs, kad „Privalomas Montaigne'io metodo pagrindas yra *atsitiktinis savas gyvenimas*“⁵⁸ Pats autorius remiasi kasdienėmis savo gyvenimo aplinkybėmis, stengiasi būti paprastas ir deklaruoja vengiąs bet kokio nenatūralumo, varžymosi, maivymosi ar dirbtinio savęs pagražinimo. Todėl suspenduojama autoritetų įtaka, kadangi jie nepasižymi jokių išskirtinumu: „Kiekvienas žmogus turi visa tai, kas būdinga visai žmonių giminei“⁵⁹, „Cezario gyvenime mes rasime ne daugiau pamokomų pavyzdžių, negu mūsų pačių gyvenime. Ir valdovo, ir valstiečio gyvenimas – tas pats žmogiškas gyvenimas, pilnas jam

būdingų keistenybių. Neišleisime to iš akių.“⁶⁰ Suprantama, pagrindinis M. Montaigne'io klausimas *Que sais-je? (Ką aš žinau?)* susijęs su nepatiklumu ir skeptišku požiūriu į (savęs) pažinimo galimybę: „Nuo tada, kai subjektas svarsto apie save, jo kalbėjimo pagrindą sudaro skepticizmas, kuris sykiu yra ir esė pagrindas.“⁶¹ Tačiau M. Mamardašvilis atkreipia dėmesį, kad M. Montaigne'ui svarbus ne skepticizmas kaip nuostata, bet pati abejonė: „Montaigne'io minties objektu buvo abejonė dekartiškąja prasme – radikali, produktyvi ir terapinė abejonė, o ne skepticinė.“⁶²

Pažinimas vyksta stebint save ir skaitant rašytinį palikimą. Apeliavimas į autoritetus išlieka svarbia eseištinio mąstymo ypatybe. Net kalbėdamas apie mirties baimę, M. de Montaigne'is neišvengia apeliavimo į diskursyvius autoritetus: „Ar aš noriu įveikti mirties baimę? Aš tai darau Senekos sąskaita.“⁶³ F. Bacono eseištikoje mirties problema gvildenama iškart po tiesos aptarimo, tačiau mirties fenomenas apmąstomas remiantis loginiais argumentais: „Žinoma, kad mąstymas apie mirtį kaip atlygį už nuodėmes ir perėjimą į kitą pasaulį yra šventas ir religinis; tačiau baiminimasis jos, kaip prigimčiai priklausiančios duoklės, yra silpnumas.“⁶⁴

ESĖ STILISTIKA

1. Ironija

Nagrinėjant esė vietą filosofiniame diskurse, reikia atkreipti dėmesį į Roberto Musilio (1880–1942) eseizmo utopijos sampratą. 1926 metais Oskaro Mauruso Fontana'os (1889–1969) parengtame interviu su Robertu Musiliu, pastarasis išsako mintį, kuri apibendrina jo paties kūrybos principus ir taikliai charakterizuoja eseistinį romaną *Žmogus be savybių* (*Der Mann ohne Eigenschaften*). Šiame romane gvildinama modernaus žmogaus egzistencijos problema, o pagrindinis romano herojus Ulrichas gyvena „tarp“ pasirinkimų. Ulricho egzistencijos paradigmą pagrindžia eseizmo utopija, prioritetu laikanti žmogų apibrėžiančių savybių eliminavimą. Į O. M. Fontana'os klausimą „Ar jūs nesibaiminate eseistiškumo savo romano struktūroje?“ R. Musilis atsako: „Žinoma, baiminuosi. Būtent dėl to kovojau su juo dviem būdais. Pirmiausia, esmine ironiška nuostata, kur ironija yra ne pranašumo gestas, o kovos forma. Antra, mano nuomone, kaip atsvarą visam eseistiškumui aš kuriu gyvybingas scenas, nuostabų aistringumą.“⁶⁵

Ironija eseistikai nėra privaloma, tačiau intelektualiai ironija įtvirtina pačią esė kaip kritinės minties ir refleksijos formą. *Apsimestiniu kuklumu* išryškinama reliatyvi naratyvo visuma, gyvenimo ir pasaulio antitotalumas, problemų aštrumas. Eseistas su savo skaitytoju ištraukia į ambivalentišką rimtumo – sąmojingumo žaismą ir išsako itin svarbias išvalgas, pasirinkdamas „neformalaus“ kalbėjimo aplinkybes – karnavališ-

kumo elementus, vaidmenis-kaukes etc. Esė teoretikas ir eseistas G. Lukácsas (1885–1971) teigia, kad tik viduramžių mistikai yra vieninteliai, išlikę be vidinės ironijos. Vėliau ironija tapo neatsiejama nuo eseistinio mąstymo būdo:

Tikriausiai didysis Montaigne'is jautė kažką panašaus, suteikdamas savo raštams nuostabiai grakštų ir tinkamą „esė“ pavadinimą. Paprastas šio žodžio kuklumas yra arogantiškas mandagumas. Eseistas atmeta išdidžias savo paties viltis, kurios reisykiais priverčia tikėti, kad jis priėjo arti ribos: pagaliau, jis turi pasiūlyti ne ką daugiau, negu kitų autorių eilėraščių aiškinimus arba, geriausiu atveju, savo paties idėjas. Bet jis pats ironiškai prisitaiko prie to smulkumo – amžinasis giliausio intelektualinio darbo smulkumas gyvenimo akivaizdoje – ir netgi akcentuoja tai su ironišku kuklumu. Platonas pabrėžia konceptualumą mažų gyvenimo realiųjų ironija.⁶⁶

Kadangi eseistas priekabiausiai gilina savo temą, todėl jam būdingas kruopštus problemos smulkinimo procesas, smulkumo pojūtis, autoironiškas savęs sumenkinimas. Šiam reiškiniui apibūdinti M. Montaigne'is vartoja *kulinarinį* terminą – *frikasė*⁶⁷: „Pagaliau, visa ši frikasė, kurią aš čia keverzoju, yra tik mano gyvenimo bandymų (*des essais de ma vie*) užrašymas, pakankamas pamokyti dvasinės sveikatos, jeigu jos nurodymais vadovausitės atvirkščiai.“⁶⁸

M. Montaigne *Esė* būdingas eseistinis kuklumas atsiskleidžia tuomet, kai autorius siekia parodyti savo rašymo manieros trūkumus, akcentuoja tuščią, lengvabūdiškai pasirinktą objektą/sub-

jektą (*un subject si frivole et si vain*) ir pabrėžia, kad skaitytojui iš viso neverta gaišti laiko skaitant patį kūrinį. Vis dėlto autoironija liudija tvirtą autoriaus poziciją ir sąmoningai siekiamą tikslą – savęs pažinimo proceso įgyvendinimą.

M. de Montaigne'io ironija glumina B. Pascalį. Suvokdamas žmogiškojo mąstymo ribotumą ir silpnumą, B. Pascalis mano, kad M. de Montaigne'is nekontroliuoja kalbėjimo srauto ir sąmoningai daro klaidas: „pasakyti kvailybių atsitiktinai ir dėl silpnumo – įprasta nelaimė, bet jas sakyti tyčia – nepakeliamas.“⁶⁹ Tačiau M. Montaigne'is savo kūrinyje pats tai pripažįsta: „kam nėra pasitaikę pasakyti kvailystę? Bėda, kai ji pasakoma apgalvotai.“⁷⁰

Apskritai esė galima laikyti naujuoju diskursu, kuris jungia akademinio ir literatūrinio teksto elementus. Todėl eseistas yra rortiškasis liberalus ironikas, ieškantis naujo galutinio žodyno. Priešingai metafizikui, ironikas sutelkia dėmesį į kalbos vartojimą, todėl žinių įsisavinimas ar tiesos atradimas jam nėra prioritetai, jis atsisako stoti į kaniškąją *Platonas – Kantas* filosofinio diskurso seką. Todėl sekama pasirinktinai, neprisiriant prie konkrečios mąstymo linijos.

Eseistas, kaip ir R. Rorty aprašytasis ironikas, nuolatos abejoja ir nepasitiki galutiniu žodynu, todėl remiasi žymiai stipresniu – „poetiniu“ jo variantu, kuris išlaisvina diskursą nuo tradiciškai išgalėjusių sąvokų, akademinų klišių bei intelektualinių stereotipų. Atsiribodamas nuo konkrečių aprašymo kriterijų, ironikas pabrėžia ne *radimą*, bet *veikimą* (taip pat *poiesis* prasme). Galutinius žodynus laikydami ne sisteminio tyrimo,

bet poetinio veikimo pasiekimu, ironikai „niekada nepajėgūs priimti savęs rimtai, nes visą laiką supranta, jog terminai, kuriais jie aprašo patys save, yra tikimybės dalykas; jie visada žino galutinių žodynų ir savęs pačių atsitiktinumą bei trapumą.“⁷¹ Kalbinis ir asmenybinis atsitiktinumas bei trapumas – stilistinis esė bruožas, neleidžiantis užkonservuoti eseisto minties ir išlaikantis mąstančiojo intelektualinį privatumą bei minties labilumą. Eseistas gali pasiūlyti „stiprų“ žodyną, su kuriuo tektų grumtis kitiems autoriams, tačiau jam taip pat aktualu sustiprinti savo naratyvą citomis iš kitų autorių veikalų.

2. Citata

Eseisto tapatybė yra naratyvi. Eseistas pirmiausia yra tai, ką skaito ir kokius autoritetus cituoja. Citavimas – ne estetinė puošmena, bet eseisto patirties universalizavimo ir diskurso apsaugos priemonė. M. Montaigne'is remiasi *introspekcinio* metodu, tačiau išskirtinė *savistaba* taip pat būdinga J. J. Rousseau, F. Nietzschei, W. Gombrowiczui etc. Šie autoriai savo *Išpažintyje*, autobiografiniame *Ecce homo* ar *Dienoraštyje* akcentuoja visišką „aš“ atvirumą ir savo prigimties nuogumą. J. J. Rousseau teigia: „mano išpažinties tiesioginė užduotis – tiksliai supažindinti su manuoju vidaus pasauliu, visomis gyvenimo aplinkybėmis. Aš žadedėjau parašyti savo sielos istoriją, ir kad teisingai ją parašyčiau, man nereikia dokumentų; pakanka pažvelgti į savo vidų, kaip tatau dariau iki šiol.“⁷² W. Gombrowiczius sako: „Apie save rašyti turi teisę. Bet rašydamas apie save rašyk taip, kad tavo asmenybė įgautų svorio, reikš-

mės ir gyvybės – kad taptų tavo svariausiu argumentu. (...) Guodžiuisi tu, kad gal kada nors, pamažėliais, po truputį man pavyks įvesti dienoraštį į reikiamas sritis ir tam viešam mano asmenybės minkymo ir lipdymo procesui suteikti reikiamą aštrumą⁷³

Kaip minėta, M. Montaigne'io atžvilgiu itin aktuali identiteto ir subjektyvumo aspektų analizė. Tapatybė nėra priiskiriama ar įtvirtinama, bet veikia (pa)siekiami, išsprendžiama arba sugalvojama. Eseistų tapatybę lengviau įvardyti negatyviai. Robertas Musilis savo dienoraščio 26 sąsiuvinyje (1921–1923?) nurodo: „Aš esu ne filosofas, netgi ne eseistas, o poetas.“⁷⁴ Panašiai ir Czesławas Miłoszas, balansuodamas ties literatūros, filosofijos ir religijos riba, nuolatos pabrėžia nesąs filosofas: „Tik, kartoju, nekurkime mitų, kad iš manęs vėl nepadarytumėte filosofo.“⁷⁵ Užprogramuotą eseistinių „blaškymąsi“ tarp skirtingų sričių (ypač *matematikos* ir *poezijos*) R. Musilis pabrėžė savo romane: „Žmogus, kuris trokšta tiesos, tampa mokslininku; žmogus, kuris nori leisti išsilieti savo subjektyvumui, matyt, tampa rašytoju; bet ką daryti žmogui, kuris nori to, kas yra tarp vieno ir kito?“⁷⁶

Žymus vokiečių eseistas Walteris Benjaminas taip pat sunkiai klasifikuoja autorius. Kaip teigia vertėjas Laurynas Katkus, „jo darbai, nebūdami subjektyvūs, neprarasdami idėjinio intensyvumo ir visuotinumą, yra giliai asmeniškai“⁷⁷. Hannah Arendt vardija gausybę neiginių, kuriais jis (ne)gali būti apibūdinamas – jis ne mokslininkas, ne filologas, ne teologas, ne vertėjas, ne literatūros kritikas, ne istorikas. „Aš pamėginasiu parodyti, kad jis mąstė poetiškai, bet

nebuvo nei poetas, nei filosofas“⁷⁸ – teigia Hannah Arendt įvade į W. Benjaminą raštus ir priduria: „Jis gimė rašytoju, bet didžiausias jo troškimas buvo sukurti veikalą, sudarytą tikrai iš citatų.“⁷⁹

Eseistai dažnai pasiskolina minčių iš kitų veikalų, kartais aiškiai nurodydami citatų kilmę ir autorystę, kartais be jokių nuorodų integruodami jas į savo tekstus. Tačiau esė nėra svarbus plagijavimo pavojus, nes citatos tarsi skirtinai „balsai“ sklinda iš kitų epochų ir tradicijų, sukurdami visiškai naują apmąstomos temos kokybę⁸⁰. Eseistai paprastai nepateikia tikslų citatos išnašų, nes jiems nesvarbus objektyvus tikslumas. Žaidžiama aliuzijomis į gerai pažįstamus kūrinius, cituojama iš atminties.

M. Montaigne'is dažnai cituoja Vergilijų, Lukrecijų, Horacijų, Ovidijų, Juvenalį, Terencijų, Plutarchą, Seneką, rečiau – Homerą, Plautą, Dantę, Petrarką etc. Filosofijos ir literatūros autoritetų citavimu jis stengiasi išryškinti nagrinėjamos problemos aktualumą ir sustiprinti savo *Esė* išliekamąją vertę bei ilgaamžiškumą. Jei apie darbą būtų sprendžiama iš citatų kiekio, tai M. Montaigne'is yra pasiryžęs pririnkti jų dar dvigubai daugiau. Poreikį cituoti jis argumentuoja savo mąstymo silpnumu:

Be abejo, man dažnai tenka kalbėti apie dalykus, kurie yra žymiai geriau ir teisingiau išnagrinėti šio reikalo žinovų. (...) Juk aš skolinuosi iš kitų tai, ko pats nesugebu taip gerai išsakyti dėl nepakankamo savo kalbos išraiškimumo arba dėl savo proto silpnumo. Aš neskaičiuoju savo skolinių, bet atrenku ir apsvarstau juos. (...) Visi arba beveik visi jie priklauso tokiems žymiesiems antikos žmonėms, kad kalba patys už save. Kartais aš sąmoningai nenurodydavau šal-

tinio tų samprotavimų ir argumentų, kuriuos aš pernešu į savo dėstymą ir sumaišau su savo mintimis, idant sušvelninčiau skubotų nuomonių staigumą (...). Aš noriu, kad jie (žmonės – D.K.) išjuoktų Plutarchą arba pultų Seneką mano akivaizdoje. Aš noriu pridengti savo silpnumą šiais garsiais vardais⁸¹.

M. Montaigne'is teigia, kad retai skaito naujus autorius, nes senovės autoriai jam atrodo turiningesni ir subtilesni. Iš naujųjų jį domina G. Boccaccio *Dekameronas*, F. Rablė *Bučinys* etc. Jis neskaito graikų autorių, kadangi jo graikų kalbos žinios, priešingai nei lotynų, nepralenkia net vaiko ar mokinio žinių. Kita skaitymo problema – su amžiumi kintantis skaitomų autori(tet)ų sąrašas. Nuo jaunystės M. Montaigne'į žavėjęs Ovidijus, ilgainiui tapo nebejaudinantis dėl savo lengvabūdžiškos fantazijos. Palyginus su šimtais⁸² citatų, esančių M. de Montaigne'io kūrinyje, F. Baconas nepiktinaudžiauja svetimomis mintimis. L. Rohnerio teigimu, F. Baconas cituoja Livijų penkis kartus, Vergilijų ir Ovidijų – po aštuonis, Seneką ir Cezarį – po dešimt, Ciceroną – penkiolika, Plutarchą – septyniolika, Tacitą – dvidešimt vieną kartą⁸³.

Renesanso epochoje esė išaugo iš papročio laikyti namuose „šablonines knygas“, kurios buvo pripildytos mėgstamų citatų. Anglijoje R. Burtono *Melancholijos anatomija* (1621) buvo pamatiniu tekstu, įkvepiančiu esė formą. Anot *Personalinės*

esė meno antologijos (1994) sudarytojo Phillipa Lopate'o, „Montenis padarė tokią mozaiką iš savo ir kitų žodžių, kad citatos lyg barokinės plytelės padengė *Esė*, nekompromituodamos jo originalumo.“⁸⁴ M. Montaigne'is dažnai reflektuoja savo veikalo ir jame esančių citatų santykį. Jis kritikuoja žmogaus siekį užsipildyti atmintį žiniomis, bet apie jas nemąstyti ir kritiškai jų neįvertinti. M. Montaigne'is nurodo, kad didžioji jo kūrinio dalis yra tarsi nepatikima saugykla: „Aš juodu į priekį ištraukdamas iš tos ar kitos knygos man patikusius posakius ne tam, kad išsaugočiau juos savyje, nes neturiu jiems sandėliukų, bet tam, kad perneščiau juos visus į tokią saugyklą, kur, teisybę sakant, jie priklauso man ne daugiau, negu savo ankstesnėms vietoms. (...) Mes mokam rimta mina pasakyti: „Taip kalbėjo Ciceronas“, arba „Toks Platono mokymas apie dorovę“, arba „Štai autentiški Aristotelio žodžiai“. O mes patys, ką mes pasakysime savo vardu? Kokia mūsų pačių nuomonė?“⁸⁵ M. Montaigne'is nerimauja dėl to, ar jis tik pakartoja svetimas mintis, ar pasako kažką naujo savo iniciatyva. Kadangi autorius siekia ne objektyvios mokslinės tiesos, o dėsto tiesą apie save, kuri padėtų jam gyventi, M. Montaigne'is iš filosofinės refleksijos žengia į literatūrą ir remiasi esė forma kaip filosofinio diskurso alternatyva.

IŠVADOS

1. Pagal savo prigimtį ir statusą esė yra klasikinio mokslinio diskurso alternatyva, tarp meno ir mokslo balansuojantis *bandymas*, individualaus mąstymo

ir savirefleksijos pratybos. Eseištika žymi filosofijos statuso pakitimą ir jos priartėjimą prie literatūros. Pagal savo struktūrą, filosofinė esė apima *formaliąją*

(F. Baconas) ir *neformaliąją* (M. Montaigne'is) eseistiką, kuri skiriasi objekto traktuotės atžvilgiu. F. Baconas naudojasi esė kaip gamtamokslinės kalbos alternatyva ir subjektyvaus pobūdžio diskursu, pateikiančiu skaitytojui *dorovinio ir pilietinio* gyvenimo patarimus, kurie atlieka visuomenėje *terapinę* funkciją. F. Baconui esė forma paranki tuo, kad reikalauja ne objektyvios tiesos, bet požiūrio naujumo ir tarpdisciplininio atvirumo.

2. M. de Montaigne'is – personalinės eseistikos pradininkas. Jis suvokia esė formą kaip prioritetinę sritį savęs pažinimo projektui įgyvendinti. M. de Montaigne'is sąmoningai pabrėžia, kad jis pats yra naratyvo pagrindas, todėl esminis šį žanrą aprašantis kriterijus – asmenybiškumas, atidumas personai ir individualiai patirčiai. Visos M. de Montaigne'io esė temos suvedamos į vieną pagrindinę temą – „aš“ stebėjimą ir analizę. *Bandymų* autoriaus tapatybė nagrinėjama priešstatoje su kitu (*l'autre*). M. de Montaigne'is konstatuoja, kad jis pirmasis (*moy le premier*) imasi pasakoti istoriją apie save patį ir geriausiai iš visų kada nors gyvenusių autorių išgilio no į nuolatos kintantį tyrimo objektą. Jis remiasi nepertraukiama savistaba (introspekcija) ir papasakoja savo gyvenimą ne išskirtinėmis, bet kasdienėmis sąlygomis bei atsitiktinėmis aplinkybėmis. M. de Montaigne'is deklaruoja skaityto-

jui, kad atmeta bet kokius pagražinimus ir rodo savąjį „aš“ paprastą, natūralų, nesivaržantį ir nesimaivantį – kaip vieną iš daugelio žmogiškosios egzistencijos (*l'humaine condition*) pavyzdžių. Vis dėlto eseistas *kuria* tiesą apie save ir konstruoja naratyviają tapatybę.

3. Stilistikos požiūriu, M. de Montaigne'is nenumato savo minties šuolių ir posūkių, o F. Bacono eseistika pateikia minties žemėlapi ir aptariamą temą planą. F. Bacono samprotavimų sistemiškumas bei tipologizavimas eliminuoja esė stilistikai būdingus ekskursus ir digresijas. M. de Montaigne'io ir F. Bacono dėka esė įsitvirtino humanistiniame kontekste kaip klasikinės mokslo retorikos alternatyva ir diskusijoms atviras naujasis diskursas. Esė forma leidžia autoriui remtis intelektualia ironija, cituoti autoritetus ir sukurti naują apmąstomos temos kokybę. Esė pasižymi asociatyvia minčių dėstymo stilistika, o pats eseistas (sekant R. Musilio eseizmo utopijos „žmogumi be savybių“) nepretenduoja į objektyvią tiesą, nes esė iš prigimties yra fragmentiška, dialogiška, jai būdinga *atvira* forma ir „šokinėjantis“ (nemetodiškas) metodas. *Esė* – tai sykiu bandymas patikrinti universalų žinojimą asmenine patirtimi. Visa tai, kas esė forma pateikiama subjektyviai, tuo pačiu yra induktyviai apibendrinta, fundamentalu, universalu ir bendražmogiška.

Literatūra ir nuorodos

²¹ Michel de Montaigne. *Of Anger // The complete Essays of Montaigne*. – Stanford, California: Stanford University Press, 1971, p. 544.

²² O. B. Hardison, Jr. *Binding Proteus: An Essay on the Essay // Essays on the Essay: Redefining the Genre*. – Athens and London: The University of Georgia Press, 1989, p. 20.

²³ Фрэнсис Бэкон. Об истине // *Сочинения в двух томах*, с. 356.

²⁴ Michel de Montaigne. *Of prayers // The complete Essays of Montaigne*, p. 229.

²⁵ „Maždaug prieš du šimtus metų mintis, jog tiesa buvo sukurta, užuot atrasta, sugriebė Europos vaizduotę“. Žr. Richard Rorty. *The con-*

- tingency of language // *Contingency, irony, and solidarity*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 3.
- 26 Ричард Рорти. От религии через философию к литературе: путь западных интеллектуалов // *Вопросы философии*, №3. – Москва: Наука, 2003, с. 32–33.
- 27 Karl Raimund Popper. Tiesa ir artėjimas prie tiesos (1960) // *Rinktinė*. – Vilnius: Pradai, 2001, p. 249.
- 28 Мишель Монтень. О книгах // *Опыты*. Кн. 2. Москва: Рипол Классик, 1997, с. 471.
- 29 Blaise Pascal. Žmogaus skurdas be Dievo // *Mintys* – Vilnius: Aidai, 1997, p. 26.
- 30 Bruno Berger. Die Ausserdeutsche Entwicklung // *Der Essay: Form und Geschichte*. – Bern und München: Francke Verlag, 1964, S. 238.
- 31 Мишель Монтень. О полезном и честном // *Опыты*, Кн. 3, с. 5.
- 32 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 26.
- 33 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 24–25.
- 34 Veikale Mėgavimasis malonumais (*L'Usage des plaisirs*, 1984) Michel Foucault apibūdina esė kaip gyvąją filosofiją, atsiribojančią nuo pretenzijų į tiesą: „Savąjį „aš“ galinčius pakeisti išmėginimus tiesos ieškojimuose reikėtų vertinti kaip „bandymus“ (l'„essai“), o ne kaip kitų primestus supaprastintus teiginius, užkertančius kelią diskusijoms. Šie „bandymai“ – tai gyvasis filosofijos kūnas, (...) savęs išbandymas mintimis. Žr. Michel Foucault. Mėgavimasis malonumais // *Seksualumo istorija*. – Vilnius: Vaga, 1999, p. 131.
- 35 Мишель Монтень. О книгах // *Опыты*, Кн. 2, с. 469.
- 36 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 25–26.
- 37 Michel de Montaigne. Of presumption // *The complete Essays of Montaigne*, p. 499.
- 38 Mišelis Montenis. Apie patyrimą // *Esė*, p. 166.
- 39 Michel de Montaigne. Of cripples // *The complete Essays of Montaigne*, p. 787.
- 40 Michel de Montaigne. On some verses of Virgil // *The complete Essays of Montaigne*, p. 667.
- 41 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 25.
- 42 Michel de Montaigne. Of giving the lie // *The complete Essays of Montaigne*, p. 504.
- 43 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 26.
- 44 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 25.
- 45 Jean-Jacques Rousseau. Pirmoji knyga, 1712–1728 // *Išpažintis*. – Vilnius: Alma littera, 2000, p. 6.
M. de Montaigne tyrimo novatoriškumą galima kvestionuoti, tačiau *Esė* kūrinys žymiai artimesnis J. J. Rousseau *Išpažinčiai*, negu šv. Augustino *Išpažinimams*. Pastarasis remiasi sakraliniu, į Dievą orientuotu santykiu, o M. de Montaigne vieną pirmųjų išryškina sekuliarų socialinį santykį.
- 46 Blaise Pascal. Žmogaus skurdas be Dievo // *Mintys*, p. 26.
- 47 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 24.
- 48 Frivoliškas [pranc. *frivole* < lot. *frivolus* – menkas, tuščias] – lengvabūdiškas, nešvankus.
- 49 Ermanno Bencivenga. I Search // *The Discipline of Subjectivity: an Essay on Montaigne*. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990, p. 7.
- 50 Mišelis Montenis. Apie garbę // *Esė*, p. 117.
- 51 Мишель Монтень. О воспитании детей // *Опыты*, Кн. 1, с. 190–191.
- 52 Mišelis Montenis. Apie draugystę // *Esė*, p. 66, p. 68.
- 53 Francis Bacon. Of Friendship // *Essays and New Atlantis*, p. 117.
- 54 Мишель Монтень. О том, что философствовать – это значит учиться умирать // *Опыты*, Кн. 1, с. 104.
- 55 Blaise Pascal. Žmogaus skurdas be Dievo // *Mintys*, p. 26.
- 56 Мишель Монтень. О том, что философствовать – это значит учиться умирать // *Опыты*, Кн. 1, с. 107. Mirties problema susijusi ir su naratyvo struktūra. Kadangi M. de Montaigne nesilaiko pasakojimo chronologijos ir linijškumo, kurie būdingi dienoraščiams ir autobiografijoms, jo *bandymai* nuolatos „sukasi aplink“ ir neveda prie teksto (gyvenimo) išbaigtumo.
- 57 Richard Rorty. The contingency of selfhood // *Contingency, irony, and solidarity*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 23. Laisvas eilėraščio vertimas – straipsnio autoriaus.
- 58 Erich Auerbach. L'humaine condition // *Mimesis: tikrovės vaizdavimas Vakarų pasaulio literatūroje*. – Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 313.

- 59 Мишель Монтень. О раскаянии // *Опыты*, Кн. 3, с. 25.
- 60 Мишель Монтень. Об опыте // *Опыты*, Кн. 3, с. 369.
- 61 Christian Schärf. Essay und Essayismus // *Geschichte des Essays: von Montaigne bis Adorno*. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999, S. 17.
- 62 Мераб Мамардашвили. Эстетика мышления / *Философские чтения*. – Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2002, с. 495.
- 63 Мишель Монтень. О педантизме // *Опыты*, Кн. 1, с. 169.
- 64 Francis Bacon. Of Death // *Essays and New Atlantis*, p. 7.
- 65 Was arbeiten Sie? Gespräch mit Robert Musil [30. April 1926] // Musil Robert. *Gesammelte Werke*. Bd. 7. –Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, S. 941.
- 66 Georg Lukács. On the Nature and Form of the Essay // *Soul and Form*. – Cambridge, Massachusetts, 1974, p. 9-10.
- 67 Frikasė [pranc. *fricassée*] – mažais gabalėliais supjaustyta kepta arba virta mėsa su padažu.
- 68 Michel de Montaigne. Of experience // *The complete Essays of Montaigne*, p. 826.
- 69 Blaise Pascal. Žmogaus skurdas be Dievo // *Mintys*, p. 25.
- 70 Мишель Монтень. О полезном и честном // *Опыты*, Кн. 3, с. 5.
- 71 Richard Rorty. Private irony and liberal hope // *Contingency, irony, and solidarity*, p. 73–74.
- 72 Jean-Jacques Rousseau. Septintoji knyga, 1742-1748 // *Išpažintis*, p. 303.
- 73 Witold Gombrowicz. *Dienoraštis 1953–1956*. T. 1. – Vilnius: ALK Vyturys, 1998, p. 143, 228.
- 74 Robert Musil. *Tagebücher*. Hrsg. von A. Frisé. – Hamburg, Rowohlt, 1983, S. 665.
- 75 „Filosofinės simpatijos“ // *Maištingas Czeslawo Miłoszo autoportretas: pokalbiai su Aleksandru Fiutu*. – Vilnius: Alma littera, 1997, p. 89.
- 76 Muzilis Robertas. *Žmogus be savybių* – Vilnius: Vada, 2004, t. 1, p. 222.
- 77 Laurynas Katkus. Apie Walterį Benjamina // Walter Benjamin. *Nušvitimai*. – Vilnius: Vaga, 2005, p. 337.
- 78 Hannah Arendt. Introduction: Walter Benjamin: 1892-1940 // Walter Benjamin. *Illuminations*. – London: Fontana Press, 1992, p. 10.
- 79 Ten pat, p. 9.
- 80 D. Kajokas teigia, kad žmogaus portretas, nutarytas pagal jo mėgstamiausias citatas, būtų pats tiksliausias portretas, o bendravimas su citatomis prilygtų bendravimui su gyvu žmogumi, be to, ne pačiu kvailiausiu. Žr. Donaldas Kajokas. Apie citatas // *Dykinėjimai*. – Vilnius: Regnum fondas, 1999, p. 52.
- Gintaras Beresnevičius, ironizuodamas esė epigonizmo ir autoritetų klausimą, akcentuoja, kad eseistui būtina lygiuotis į garsius autorius: „(...) familiariai eseistas turi elgtis su Hegeliu, Schopenhaueriu, Nietzsche, Kafka – skaitytojas turi pajusti, kad autoriui tai sava kompanija (...)“ Žr. Gintaras Beresnevičius. Kaip rašyti esė // *Vilkų saulutė* [eseistika]. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003, p. 296.
- 81 Мишель Монтень. О книгах // *Опыты*, Кн. 2, с. 469–470.
- 82 Veikale *The complete Essays of Montaigne* (1971) daugelis citatų išryškintos atskirai. Jų pasiskirstymas trijose *Esė* knygose yra toks: I kn. – 235, II kn. – 377, III kn. – 247. Kadangi pagrindiniame tekste autorius taip pat cituoja, todėl realus citatų kiekis yra dar didesnis.
- 83 Ludwig Rohner. Montaigne und Bacon: Anfänge und Grundtypen der Gattung // *Der deutsche Essay: Materialien zur Geschichte und Ästhetik einer literarischen Gattung*. – Neuwied und Berlin: Luchterhand, 1966, S. 52.
- 84 Lopate Phillip. Quotation and the Uses of Learning // *The Art of the Personal Essay: An Anthology from the Classical Era to the Present*. – New York, London: Anchor Books Doubleday, 1994, p. xli.
- 85 Мишель Монтень. О педантизме // *Опыты*, Кн. 1, с. 168–169.